

Розділ II. Олицькі краєзнавчі студії

Віктор АТАМАНЕНКО (Острого)

ОСТРОЗЬКІ ТА РАДИВИЛИ: АРИСТОКРАТІЯ ТА МАГНАТЕРІЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

Проблеми вивчення еліт Великого князівства Литовського та Речі Посполитої перебувають у полі зору істориків. Передусім це стосується польської історичної науки, але також білоруської, української, литовської та російської історіографій. Не оминули цих сюжетів і представники української діаспори. Поза тим, білоруські та українські дослідники чи нбе основну увагу звертають тільки на окремих представників верхівки Великого князівства Литовського. Не викликає жодного сумніву, що одними з найпомітніших постатей на арені політичного (і не тільки) життя Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XVI – першої чверті XVII ст. були представники родів Радивилів та Острозьких. Радивили належали до найвідоміших родин арені політичного (і не тільки) життя Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XVI – першої половини XVII ст. Практично кожен представник цієї родини залишив по собі помітний політичний, культурний, військовий, релігійний, господарський слід в історії народів, які входили до складу цих держав. Для білоруської та литовської історіографій Радивили мають, без сумніву, знаковий, символічний характер Багато кому з них присвячено значну кількість праць, але навряд чи всі аспекти їх діяльності дістали повну та всебічну характеристику, що значною мірою стосується «українських» аспектів їх діяльності. Лише протягом останніх кількох років з'явилася низка праць, присвячених окремим представникам роду¹. Такими ж символічними є для української історіографії постаті представників роду кн. Острозьких. Більшою мірою це стосується, безперечно, В.-К. Острозького², але також і інших представників роду³. На прикладі діяльності різних представників цих двох потужних та впливових протягом 16 – початку 17 ст. родів розглядається низка проблем та понять, які стосуються перебігу політичних подій, статусу литовської, білоруської та української магнатерії, військові та економічні питання, історико-архітектурна спадщина тощо. Не оминути й збереження не тільки в історіографічній традиції, але й загальному рівні знакового характеру постатей Острозьких та Радивилів. Значне коло присвячених проблемі праць не могло не спричинити й увагу до них в сучасному суспільстві серед широкого загалу нефахових істориків. Тому в даному випадку не йдеться про ґрунтовний розгляд всіх особливостей життя та діяльності цих непересічних осіб, а скоріше про спробу узагальнення окремих біографічних даних для виявлення подібних та відмінних складників магнатерії зазначеного періоду.

Представники обох родин одразу ж приходять на думку при потребі навести приклади релігійної толерантності. Головні осередки володінь обох родів завдяки їх найвідомішим представникам стали центрами науки та освіти. Обоє мали тісні зв'язки з представниками потужних литовсько-білоруських, а згодом і польських, родин. І цей ряд можна продовжувати й продовжувати.

З іншого боку, обидва роди в розглядуваний час представляли відмінні, зважаючи на традиції та культуру, соціальні та суспільні верстви, відмінні типи політичної еліти та поведінки. Інтереси обох часто пересікалися, призводячи як до співпраці, так і до протистояння. З середини 16 ст. вони представляли й різні політичні орієнтації.

Походження обох родів до сьогодні супроводжується наявністю цілого рідку гіпотез. Жодна з них не знайшла остаточного розв'язання і залишається дискусійною.

Радивили та Острозькі належали до магнатерії, але спосіб входження до цієї групи був принципово відмінним. Обидва роди з'являються на політичній арені в XIV ст., але відіграють різну роль у історії Великого князівства Литовського. Це було зумовлено централізацією держави, в чому не останню роль відігравали литовські боярські роди та утвердження серед них католицизму. Звідси й зростання ваги в державному житті Радивилів⁴. На час «свидригайлових» воєн, вони перебували з Острозькими по різні сторони громадянської війни. Це не могло не позначитися на ролі у політичному житті Великого князівства Литовського. Острозькі продовжували належати до верхівки державної еліти, але могли проявляти себе виключно на регіональному рівні, тоді як Радивили відіграють далеко не останню роль на вершині політичної влади. І лише на рубежі XV – XVI ст. і перші, й другі стали багато в чому визначальними для долі Великого князівства Литовського.

Відповідно до прийнятої в історичній науці точки зору, в умовах Великого князівства Литовського утверджується всевладдя аристократії, до якої належали і Острозькі, і Радивили. Обидва спиралися на

значні земельні володіння і, при політичній вазі, таким чином, належали до категорії магнатерії. Весь час існування обох родів вони представляли давню аристократію Великого князівства Литовського, а згодом і речі Посполитої. В той же час, дослідники недостатню увагу звертають на той факт, що старе українське та білорусько-лиовське можновладство, до якого цілком справедливо було б застосувати термін аристократія, повністю зберегло свою вагу і силу в новоутвореній Речі Посполитій, як і фактично не була зруйнована така жадана для шляхетства станова неоднорідність привілейованої верхівки⁵, і було свого роду «старим вином в нових міхах». Таким чином, «литовський», до якого належали Радивили, та «український», представником якого були Острозькі, складники «нової» (річпосполитської) магнатерії при наявності схожих рис мали цілий ряд суттєвих відмінностей, можливо, й з точки зору природи цього явища в конкретних (регіональних) варіантах та проявах. Не варто залишати поза увагою і ту обставину, що для шляхетської свідомості Польщі місце магнатерії було персоніфікованим (наприклад, той самий міф Замойського), а України (як, очевидно, і Литви та Білорусі) – становим, аристократичним, князівським міфом⁶, набуваючи подібного, персоніфікованого, характеру та поширюючи свої елементи і на інші складові «рицарського люду».

З цим пов'язані і особливості шляхетської ідеології, сарматизму, яка на українських землях набула видозміни з врахуванням, значною мірою, ролі князів як символів тягlosti української минувшини⁷. Крім того, важливим критерієм віднесення до магнатерії, а одночасно й важливою ділянкою її політичної діяльності та важелем впливу на прийняття політичних рішень, був рівень впливу на регіональні структури влади, для українських земель вивчений недостатньо⁸, але виняткове місце тут князівського прошарку є безперечним⁹. Очевидно, що тільки зважаючи на вказані обставини можна розглядати постаті представників магнатерії Речі Посполитої, в тому числі Радивилів та Острозьких.

В сукупності критеріїв виділення магнатерії¹⁰ економічний чинник завжди присутній, а деякі дослідники визнають за ним, на мій погляд цілком справедливо, вирішальне значення¹¹. Набір та поєднання різноманітних чинників цього порядку не лише визначав матеріальні можливості тієї чи іншої родини, але й її соціальний статус, а часто й політичну вагу. Підвалини виключної економічної могутності роду Острозьких були закладені К.І. Острозьким¹². Подібно і Радивили постійно нарощували свій маєтковий потенціал. Правда, маєткові надання К.І. Острозький, засновник маєткової потужності роду, одержав у зрілому віці та в зв'язку з політичною діяльністю і посадовими номінаціями, частина з яких суперечила чинним нормам стосовно православних, тобто виключно за рахунок власних заслуг, а не ваги роду в системі влади Великого князівства Литовського. Відтепер будь-який його спадкоємець чи нащадок не міг не мати більших чи менших урядів загальнодержавного чи регіонального рівня. Але його син В.-К. Острозький свою молодість та зрілі роки змушений був значною мірою присвятити боротьбі за повернення маєткового та владного статусу роду. Відтак, ані на жодному із територіальних складників Великого князівства Литовського В.-К. Острозький не міг опертися на значні маєткові ресурси. Боротьба за маєтки батька тривало майже 40 років (1540-1576 рр., хоча судові процеси стосовно окремих володінь тривали й далі. Радивили мали маєтності в усіх національних складових Великого князівства Литовського, що використовували, в тому числі, й для політичної діяльності в державі, а згодом і на місцях. Слід зазначити, що основні володіння Радивилів зосереджувалися на території Великого князівства Литовського¹³. На період з поч. XV ст. до 1528 р. припадає час величезного зростання латифундій Радивилів¹⁴. На цей період перейшла в їх руки волинські маєтки Полонка¹⁵, а дещо згодом, в 1533 р. – Олика.¹⁶ Основою пізнішої Радивилівської волості, скоріше за все, були кілька сіл, розташовані на захід від Кременця, які перейшли до Радивилів разом з Оликою. Перші документальні свідчення про Радивилів О. Цинкаловський, посилаючись на описи актових книг, відносить до 1564 та 1568 рр., коли він вже фігурує як містечко¹⁷. Волинські маєтності були відділені від основних володінь роду, але в сукупності всіх володінь відігравали не останню роль. Про це може свідчити хоча б те, що саме вони склали основу однієї з частин, утворених при поділі 1577 р.¹⁸ Якийсь час Радивили володіли Хорлупом, яке було виміняне у луцько-острозького єпископа і якийсь час мало статус міста. Головним волинським володінням Радивилів була Олицька волость. За тим же поділом 1577 р. Олика була поставлена на один рівень з такими маєтками, як Несвіж та Кльоцьк¹⁹. Зрештою, саме ці три латифундії стали основою створених у 1586-1589 рр. ординацій, а гілка роду одержала назву несвізько-олицької. Біржанській лінії Радивилів на Волині належала Полонківська волость²⁰. Олицька волость межувала з маєтками Острозьких.

Підтвердити статус та розраховувати на політичні, маєткові та посадові дивіденди традиційно можна було за допомогою військової діяльності, приводів для якої не бракувало на українських землях та білорусько-російському порубіжжі. Задіяність представників обох родів у цих двох театрах військових дій була дещо відмінною. Для Острозьких була характерна більша задіяність у боротьбі з татарськими

нападами, а для Радивилів – з російською експансією. Можливо, вперше військові шляхи представників обох родів пересіклися на початку 16 ст., коли у протистоянні з Москвою Велике князівство Литовське починає втрачати землі і саме в цьому протистоянні вирішувалася доля держави. Правда, не менш загрозливими були й татарські напади і саме в 1512 р. представники обох родів беруть участь у переможній битві під Вишневецем (Лопушним)²¹, коли очолювані кн. К. І. Острозьким війська спільно з польськими загонами знищили 25 тис. нападників, захопили біля 10 тис. коней і визволили 15 тис. ясиря. Ці події пов'язані з іменами Костянтина Івановича Острозького та Юрія Миколаєвича Радивиля. Ще раніше обоє приймали участь у придушенні виступу кн. Михайла Глинського.

Знаковою для держави, а також і для учасників, стала битва під Оршею 1514 р. Керівником війська був кн. К.І. Острозький, а Радивили брали в ній активну участь. Особливо відзначився саме Ю. Радивил, який керував правим флангом і легкою кіннотою²². Обоє приймали участь і в подальших військових діях проти російських військ. На 1527 р. припадає ще один військовий тріумф Великого князівства Литовського. Йдеться про відому Ольшаницьку перемогу над татарами. Цього разу про підготовку нападу було відомо у Вільно та Кракові, але стримати дії невеликих та рухливих татарських загонів влітку 1526 р. війська Литви та Польщі не змогли, як і затримати їх прохід на північну Київщину, Волинь та Пінщину (а окремі загонами досягали й центральної частини Білорусі) наприкінці того ж року. Відтак, наприкінці 1526 р. значне татарське військо вторглося на українські землі, які входили до складу Польського королівства, звідки рушили на Полісся. Такому просуванню вглиб Великого князівства Литовського сприяла дуже морозна погода, яка зменшила можливості природних перешкод для просування нападників та організації оборони. З іншого боку, можливо ворог був пропущений в зв'язку з уже напрацьованою тактикою переслідування відступаючих та малорухливих через захопленій ясир татар. Величина татарського війська оцінюється по-різному – від 7 – 10 тис. (це навряд чи відповідає дійсності, зважаючи на участь у поході членів ханської родини) до близько 30 тис. Джерела по-різному визначають очільників нападу. Це могли бути калга-султан (можливо, Малай) чи пасинки хана (сини покійного калги Бурчак та Юсуф); можливо, всі вони брали участь у поході. До татарського війська долучилися й незначні турецькі загонами. В організації відпору татарам брало участь біля 5 тис., а безпосередньо в Ольшаницькій битві – біля 3,5 тис. литовського (при вже зазначеній перевазі українського його складника) війська. Переслідування відходячих з ясирем татар здійснювали загонами, очолювані Юрієм Радивилом, Андрієм Немировичем (Немиричем), Остафієм Дашковичем, кн. Юрієм Слуцьким, кн. Іваном та Олександром Вишневецькими, кн. Федором Чорторійським, кн. Юрієм Гольшанським-Дубровицьким, кн. Полубенським (Іваном або Василем), а також Ольбрахтом Гаштовтом (швидше за все – це панегіричне перебільшення відносно одного з найбільших можновладців держави – канцлера та віленського воєводи, політичного та особистого противника кн. К.І. Острозького), а загальне керівництво здійснював гетьман Великого князівства Литовського кн. К.І. Острозький. Завданням цих загонів було швидке просування, винищення окремих загонів нападників та, очевидно, віднайдення головних сил татар та відсікання їм шляхів для відступу. Основним для цього був загін у 1,5 тис. вояків, який очолювали О. Дашкович та кн. Ю. Слуцький²³.

Результатом участі та заслуг Ю. Радивиля у військових діях та його роль у них мали наслідком надання йому гетьманської гідності після смерті кн. К.І. Острозького. Для Острозьких найвища військова посада в державі стала всього епізодом, тоді як Радивили обіймали її до середини 17 ст. неодноразово. Зрозуміло, що військове побратимство не могло не відобразитися й на особистих взаєминах, приязні чи й навіть дружбі. Проявом таких відносин можна вважати домовленість між кн. К.;І. Острозьким та Ю. Радивилом про одруження дітей. Син першого мав побратися з донькою другого. Але до цього справа не дійшла, оскільки політична переорієнтація Ю. Радивиля привела до встановлення родинних зв'язків з Гаштовтами, а Ілля Острозький не без підтримки короля та королеви одружився з Беатою Костелецькою. Тим не менш і в подальшому вже не тільки домовленості, а й родинні зв'язки між Острозькими та Радивилами встановлювалися. Правда, стосується це тільки двох представників роду Радивилів – Криштофа «Перуна», внука сподвижника кн. К.І. Острозького Ю. Радивиля та Яна Радивиля. Правда, опосередковані родинні зв'язки між родами існували, завдяки шлюбом з представниками роду кн. Слуцьких. К. Радивил був одружений на двох доньках кн. В.-К. Острозького, Гальщі та Катерині, А Я. Радивил – на доньці кн. Я. Острозького²⁴.

Ще одним аспектом, пов'язаним із шлюбними контактами, можна вважати одруження на представницях польського можновладства. Так, Ю. Радивил першим з роду одружився на представниці польського роду Колонків, після чого це стає постійною практикою. Для Острозьких перший такий випадок стосується кн. Іллі, а потім – Василя-Костянтина, Януша, Олександра та двох його доньок. Такі шлюбні не могли не впливати на політичне становище як у Великому князівстві Литовському, так згодом і у Речі

Посполитій. З іншого боку вони можуть розглядатися як один з чинників полонізації родів Великого князівства Литовського. Так, вже син Ю. Радивиля Миколай «Рудий» був полонізованим (до того ж виховувався при королівському дворі в Кракові)²⁵, як в подальшому його нащадки та представники інших гілок роду. Полонізація для Радивилів не означала збереження вірності католицизму, оскільки в їх середовищі поширюється протестантизм. Окрім «Рудого» протестантом став і його двоюрідний брат Миколай «Чорний». Правда, вже діти останнього повернулися до католицизму.

Полонізація для Радивилів не означала повного ототожнення з політикою польської верхівки по відношенню до батьківщини. Радивили тривалий час після Люблінської унії залишалися прибічниками незалежності Великого князівства Литовського. Показовою, до речі, в цьому сенсі є й відома Радивилівська карта Великого князівства Литовського 1613 р., на якій розміщено вже втрачені для нього українські землі. Дещо іншим було ставлення до проблеми Острозьких. Тісні контакти з польськими можновладцями мав вже кн. К.І. Острозький. Саме в союзі з Польщею він вважав, спираючись на власні практики і досвід, можливим успішне протистояння татарським нападам. Його син Василь-Костянтин лише позірно чинив спротив укладенню Люблінської унії. Власне, практично вся українська магнатерія активно не виступила проти її укладення.

Міжродові взаємини проявилися й у політичній долі кн. В.-К. Острозького. Активність В.-К. Острозького в боротьбі з татарськими нападами, родові заслуги, але і контакти з політичною верхівкою Великого князівства Литовського, перш за все з Радивілами, мали наслідком одержання в 1550 р. посад маршалка Волинської землі та володимирського старости²⁶. Все це свідчило про те, що В.-К. Острозькому вдалося підтвердити статус роду, а також, безперечно, стало однією з підстав одруження з С. Тарновською, представницею однієї з найбільших магнатських родин Польщі (1553 р.), а згодом одержати уряд київського воєводи (1559 р.). Подібні зв'язки певною мірою вплинули і на рід Заморських, ще одного символу, коли йдеться про Польщу та Річ Посполиту. Так, майбутній канцлер і гетьман Я. Замойський походив з незначної шляхетської родини і лише його батько міг не лише опертися на відносно значні маєтності на батьківщині, включно з Белзьким та Замехським староствами (які згодом передав синові), але й досягти сенаторського статусу (белзький каштелян)²⁷. Родина була пов'язана з Радивілами. Як і в випадку з В.-К. Острозьким, це був М. Радивіл «Чорний», якому С. Замойський був клієнтом і сину якого як вірного слугу доручив свого сина²⁸.

Швидке збільшення володінь, особливо коли йшлося про спустошені маєтності, вимагало проведення цілого ряду заходів по відновленню господарських можливостей та подальшій розбудові. Для В.-К. Острозького це стосувалося переважної більшості його українських маєтків, для Радивилів – маєтностей, розташованих на території Волині (перш за все). Так, у 1577 – 1578 рр. постраждало багато маєтків Острозьких, а Дубно та Острог татари навіть тримали в облозі. З маєтків Радивилів чи не найбільше постраждала Олицька волость. Результати господарської діяльності були вражаючими і проявилися в містобудуванні, відновленні залюднення, організації господарств, фундуванні святинь тощо. Так, О. Яблоновський виділив в окрему групу погоринські маєтки²⁹. Як правило, одна з них, менша за розмірами від більшості приватновласницьких латифундій волость Олицька характеризувалася високим рівнем організації а густоту населення в ній вираховував як найвищу для Волині і не гіршою рівня Люблінського воєводства³⁰. Отже, і в даному випадку (як раніше при поділі та створенні радивилівських ординацій, а пізніше – з реорганізацією Полонківського ключа) йдеться про винятковий характер організації та структури маєтків Радивилів серед волинських латифундій. Подібні моменти можна відзначити й для господарської діяльності кн. В.-К. Острозького. Свого роду показовими тут можна вважати заходи зрозумови головних резиденцій – Острога та Олики, які повинні були засвідчувати велич та могутність власників.

Прославляти власників мали й центри їх володінь. Остріг з Острозькими вже говорили самі за себе. Натомість Острозькі почали давати назви своїм містам, пов'язаними з представниками роду чи родовим прізвищем. Першим на Волині містом в цьому сенсі став Костянтинів (Старокостянтинів), названий на честь кн. К.І. Острозького та ново набутого родового імені кн. Василя (1561 р.). невідомо, чи було це прямо пов'язано (запозичено) з тим, що новозаснованому у 1564 р. місту Радивили дали своє родове прізвище. Йдеться про місто Радивилів.

Останньому мали слугувати цілий ряд напрямків діяльності, пов'язаний з патронатом над святинями, опікою над Церквою, меценатством. Представники роду кн. Острозьких відомі своєю релігійністю, участю у церковних справах, релігійною толерантністю. Навіть перехід на католицизм дітей В.-К. Острозького не перетворив їх на переслідувачів відтепер чужого для них православ'я. Вони загалом продовжували практику батька та діда. Але передусім взірцем за діяння у церковні справи, «стовпами православ'я» були кн. К.І. Острозький та В.-К. Острозький. Вони мали підставою подвижництво своїх предків, які ставали ченцями, і для ряду з яких усипальницею став Києво-Печерський монастир. Духовної кар'єри не цуралися й окремі представники Радивилів. В даному випадку не можна не підозрювати й політичних підтекстів, але благочестивість Радивилів навряд чи може викликати сумніви у дослідників. Бірманську

гілку Радивилів та кн. Острозьких не могли не поєднувати питання захисту протестантизму та православ'я у Речі Посполитій після проголошення Берестейської унії. В.-К. Острозький сприяв створенню протестантських громад у власних володіннях (Остріг, Остропіль, Костянтинів, Любар)³¹. Прихильність Острозького до протестантів була пов'язана з високим їх теологічним рівнем, невід'ємним від освіченості. Очевидно, найближчою до дійсності є точка зору про те, що стосунки кн. В.-К. Острозького з протестантами та їх покровителями стосувалися справ політичних³², а також освітніх. Політично йшлося про захист прав іновірців у Речі Посполитій напередодні та після проголошення Берестейської унії. Стосується це Торунського з'їзду протестантів 1595 р. та участі в ньому представників православних. Опосередковану участь у з'їзді взяв участь і Острозький. Проблема співпраці цим не завершилася, оскільки на сеймі 1596 (а згодом і 1597 р.) р. кн. В.-К. Острозький та протестанти (в тому числі й К. Радивил) налагодили співпрацю для захисту прав іновірців у державі. Відтак, подальші контакти Острозького та «Перуна» зміцнювалися³³.

Не оминули й Острозькі, і Радивили релігійних конверсій та реконверсій. Особливо це стосується останніх. Якщо для Острозьких до пори була характерною вірність вірі предків, православ'ю і конверсії стали можливими тільки наприкінці 16 ст., то Радивили на 40 – поч. 50-х рр. 16 ст. стають протестантами (кальвіністами), щоб менш, як за чверть сторіччя сини Радивиля «Чорного» повернулися до католицизму. Цікавими є конверсії, пов'язані зі шлюбами між Острозькими та Радивилами. Стосуються вони жінок, які й представляли рід Острозьких. Загалом, говорити про наявність якогось примусу щодо них не можна. Дружина протестанта К. Радивиля «Перуна», оскільки, скоріш за все була католичкою, була похована у віленському костелі. Друга дружина «Перуна» з роду Острозьких, Гальшка, була вдовою антитринітарія Яна Кишки, але до смерті залишалася православною (за іншою версією, яка, здається, більше відповідає дійсності - католичкою³⁴). Отже, вже подібні факти можуть лишній раз підкреслити толерантність, характерну для держави, але й для родинних зв'язків, на зламі 16 – 17 ст. З іншого боку не можна не відзначити й прояви релігійної нетерпимості, зразками чого можуть служити М. Радивил «Сирітка» та Анна острозька (в заміжжі – Ходкевич).

Не можна в даному контексті не згадати про культурні зв'язки кн. В.-К. Острозького з Радивилами. Перш за все не можна не провести аналогій між надрукованою за сприяння Радивилів Берестейською та більше відомою Острозькою Бібліями. Публікація першої у 1563 р. спиралася на вже існуючу в Бересті друкарню, створену у 1553 р. М. Радивилом «Чорним», а другої – на острозькі друкарню та науковий гурток. До друку Біблію у Бересті готували члени пінчовського кальвіністського осередку³⁵. Таким чином, обидві сторони – протестанти та православні – спиралася на науковий гурток та друкарні. Третій аспект культурницької діяльності Радивилів та Острозьких також проявлявся в усій повноті. Йдеться про освітні програми та заклади. Вони реалізовувалися і в Біржах, і в Олиці, і в Несвіжі, причому – тривалий час. Інша ситуація склалася в Острозі, де Академія – школа, друкарня, науковий гурток – практично не пережили свого засновника. Між радивилівським та острозьким гуртками налагодилася співпраця. Її проявами були запозичення зразків протестантських навчальних закладів, теологічні елементи у освітньому процесі, людські контакти та, можливо, наукова співпраця.

Необхідні елементи символічної постаті князя як борця за віру були сформульовані вже в першому (Буквар 1578 р.) та найвизначнішому (Острозька біблія 1581 р.) виданнях острозької друкарні, а вже в кінці століття у відповідях Клірика Острозького Іпатію Потію та посланні Івана Вишенського до кн. В.-К. Острозького його образ-символ набуває самодостатнього значення і не вимагає спеціального пояснення і аргументації³⁶. Як уніат Іпатій Погій (1598 р.), так і православний Захарія Копистенський (1621 р.), наголошуючи на походженні кн. В.-К. Острозького від Володимира Великого, підкреслюють не тільки кровну, а й духовну спорідненість і, таким чином, безперервність історично-генетичних традицій українського народу. З діяльністю Острозького гуртка пов'язана активізація полеміки з католицькими та протестантськими опонентами православних. При цьому, до неї залучалися не лише православні діячі, а й католики (Я. Лятош) та протестанти (Мотовило, М. Броневський). Ряд створених острозькими діячами полемічних праць відноситься до видатних науково-літературних зразків. Так, після виходу в світ “Книжиці в 6-ти розділах” Василя Суразького православні полемісти до цілої низки питань більше не поверталися через повноту їх висвітлення, “Апокрисис” Христофора Філалета є загальновизнаною вершиною полемічної літератури, учневі Острозької Академії Мелегію Смотрицькому належить неперевершений за майстерністю та душевною напругою “Тренос”. Творцями пам'яток полемічного спрямування були також Герасим Смотрицький, Клірик Острозький, Іван Вишенський, Дем'ян Наливайко та інші, а елементи полеміки мали і деякі, на перший погляд далекі від цього, острозькі друки – “Буквар” 1578 р., передмова до Острозької Біблії, “Книга о постничестві” 1594 р. та “Маргарит” Іоана Златоустого 1595 р.

До здобутків Острозької Академії належить і розвиток поетичного мистецтва. В Острозі співіснували нерівноскладова та ізосилабична система віршування і вже тут перша “щасливо замінюється” другою³⁷. Поетичні спроби належали перу острозьких діячів Герасима Смотрицького, Андрія Римші, Дем'яна Наливайка,

Симона Пекаліда, Гаврила Дорофєйовича, Георгія Паламіда, Еммануїла Ахілеоса, дубенського ігумена Віталія. Постать А. Римші поєднувала поетичні осередки Острога та Бірж. Твір А. Римші «Хронологія» був надрукований в Острозі. При дворі К. Радиви́ла було створено своєрідний культурний осередок, у якому плідно співпрацювали представники різних народів, і одним з найактивніших був Андрій Римша. Найбільш тісні та дружні стосунки зав'язались у нього з Я. Радваном, Я. Козаковичем, Е. Пельгримовським, С. Рисінським. А. Римша найбільш яскраво як поет відобразив подвиги свого патрона К. Радиви́ла «Перуна» на завершальному етапі Лівонської війни. Поема «Декетерос акроама» зображала рейд чотиритисячного війська К. Радиви́ла «Перуна» (прізвисько одержав саме за це рейд) і доданого йому двотисячного загону Ф. Кміти вглиб російської території (деякі заго́ни перейшли Волгу у верхів'ях) восени 1581 р., в якому брав участь і Андрій Римша. Застосована тактика «спаленої землі» і успіх походу надали йому стратегічного значення і підштовхнули російську сторону до переговорів і укладення миру. Це перетворило керівника рейду у популярну в шляхетському середовищі людину, героя всієї компанії і привело до його звеличування сучасними авторами. К. Радивил був героєм поем Ф. Градовського «Опис московського походу» («Нодоепогїсон Мосчїсїум», 1582 р.), Я. Кохановського «Похід до Москви» («Jezda do Moskwy», 1583 р.), Я. Радвана «Радивиліада» («Radivilias», 1598 р.). Поет був новатором, що проявилось і в його острозькій продукції. Простонародним струменем у творчості А. Римші можна вважати вклю-чення до «Хронології» народних назв місяців - відзначали і підкреслювали його навіть ті з дослідників, хто досить низько оцінював його першу поетичну спробу. Генетичний зв'язок з культурою власного народу помітний і в змісті епіграм А. Римші, де основною тенденцією вважають наближення до живих потреб історичної дійсності через насичення громадсько-побутовою проблематикою, збагачення лексичної фактури досвідом народної творчості³⁸. Не можна обійти увагою, що острозькі та радивилівські поети прославляли своїх патронів та їх роди.

Можливим результатом співпраці наукових гуртків Радивилів та Острозьких могла бути вже згадувана Радивилівська картв Великого князівства Литовського. Як вважав Я. Дашкевич, до її створення був причетний кн. В.-К. Острозький³⁹, доклали, очевидно, зусиль учні школи чи члени острозького гуртка. Так чи інакше, для «Радивилівської» карти характерна одна цікава деталь. Так, князівськими шапками були позначені центри володінь Радивилів, що само собою є зрозумілим, та вже поділений на дві частини Остріг, резиденція кн. Острозьких.

Не можна не згадати, що обидві родини були творцями перших в державі ординацій. Спрямування їх дещо відрізнялося. Але мало на меті зберегти маєткові позиції родів. Сталося так, що Острозька ординація швидко перейшла до рук молодшої гілки кн. Острозьких, натомість радивилівські існували тривалий час.

Необхідно зазначити ще один аспект розгляду двох, до певної міри символічних, магнатських родин Речі Посполитої, а саме джерельний та джерелознавчий. Величезні магнатські латифундії Острозьких та Радивилів змушували до створення розгалужених клієнтел через надання маєтків, адміністративних посад, службу при дворі⁴⁰. При цьому господарювання в них полягало, перш за все, в передачі в заставу, чи оренду сіл або цілих ключів⁴¹, що вимагало відповідного контролю. Потрібен він був і у взаєминах із маєтковою адміністрацією, яка нерідко вводила в оману власників і наживалася на цьому, в тому числі і за допомогою спотворення господарських документів⁴². Для українських земель з цілого ряду причин вони збереглися незадовільно. Натомість зразкова господарська документація Радивилів збереглася непогано. З врахуванням господарського архіву Радивилів документи волинських магнатських родин важать набагато більше для реконструкції видової структури господарської документації Острозьких та інших українських магнатів.

Можна говорити, що, незважаючи на постійну увагу до магнатерії як суспільної групи та дослідження окремих її представників, цілий ряд проблем залишається дослідженим недостатньо. Безперечно, значною мірою це стосується української магнатерії; але стан вивчення українського контексту представників роду Радивилів історикам різних національних шкіл не може не створити нову картину історії магнатських родів загалом. Острозькі як представники української аристократії та носії відмінної від польської політичної культури традиції представляли іншу модель магнатерії, особливо коли йдеться про т. зв. «нових магнатів». Радивили, очевидно, легше адаптувалися до нових, річпосполитських, умов. При цьому і перші, і другі несправедливо ототожнюються виключно з ними, відсторонюючись від литовської, білоруської та української минувшини.

1. Kempa T. *Mikolaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński.* - Warszawa, 2000; Wisner H. *Janusz Radziwiłł 1612-1655 wojewoda wileński, hetman wielki litewski.* - Warszawa, 2000; Терський С.В. *Оліка: Історичний нарис.* - Львів, 2001; Коротяєва Л.О. *Князівський рід Радзивиллів в історії Волині.* - Луцьк, 2005. *Князі Радзивіли / В.Александрович та ін. ; відп. ред. Ю.В. Ференцева ; пер. В. Журби та ін. - К. : Балтія-Друк, 2012. - 272 с. Русина О. Радзивілли та Україна: культурні конотації // Український історичний журнал. - К., 2015. - № 2*

(521) (березень—квітень). – С. 113–130.

2. Ворончук І.О. Цей невідомий для істориків князь Острозький // Український гуманітарний огляд.- 1999.- Вип. 2.- С.37-45.

3. “Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький : монографія // В. Ульяновський. – Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009. – Вип. 2. – 168 с. Ульяновський, В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / Василь Ульяновський. - К.: ВД “Простір”, 2012. - 1370 с.: 40 іл. — Київ: ТОВ «Балтія-Друк», 2014. — 280 с., іл.

4. Пятраускас Р. Літоуская знаць у канцы XIV–XV ст.: Склад – структура – улада. – Смаленск, 2014. – С.73, 103.

5. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)- К., 1993.- С.76-77, 104-120.

6. Виноградов Г.М. Символічна роль князя Костянтина Острозького в українській полемічній літературі другої половини XVI – початку XVII ст. // Матеріали I-III науково-краснознавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990-1993рр.).- Остріг, 1992.- Ч. 1.- С.44-46; Яковенко Н. Українська шляхта...- С.74-83.

7. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.- К., 1997.- С.174.

8. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569 – 1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій.- Острог; Львів, 2002.- С.5-6.

9. Яковенко Н. Українська шляхта...- С.117.

10. Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku.-Warszawa, 1976. s. 7-11. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569 – 1648.- Warszawa, 2000. , s.20-21. Magnateria polska jako warstwa społeczna.-Toruń, 1974.-S.6

11. Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku// Przegląd historyczny.- (Warszawa) 1985.- T.LXXVI.- Zesz. 2.- S. 233.

12. Ульяновський В.І. До біографії князя К.І. Острозького// Середньовічна Україна.- К., 1994.- Вип.1.- С.51-52.

13. Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku.- Warszawa; Poznań, 1985.

14. Там само.- С.167.

15. Там само.- С.154.

16. Там само.- С.132.

17. Цинкаловський О. Стара волинь і Волинське Полісся.- Вінніпег, 1986.- Т. 2.- С.284.

18. Кемпа Т. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł...-S. 223.

19. Там само.

20. Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłów...- Ń. 139, 150.

21. Hetmani Rzeczypospolitej obojga narodów. – Warszawa, 1995. – S. 396.

22. Там само. – S. 397; Лобин А. Битва под Оршей. – СПб., 2011. – С. 123, 148.

23. Вирський Д. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л. Деція.// Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 210 – 216; Горошко С. Дві битви під Охматовим// Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2004.- Число 7. – С. 330 – 360; Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 р.// Україна в Центрально-східній Європі. – 2008. – Вип. 8. – С. 53 – 59; Нариси воєнно-політичної історії України. – Острог, 2014. – С. 42 – 45.

24. Яковенко Н. Українська шляхта...- С.277.

25. Hetmani Rzeczypospolitej obojga narodów... – S. 406.

26. Яковенко Н. Українська шляхта...- С.277; Кемпа Т. Konstantz Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej.- Toruń, 1997.- S.30.

27. Grzybowski S. Jan Zamoyski.- Warszawa, 1994.- S.14, 32

28. Там само. – S.13.

29. Źródła dziejowe.- S. 80-81.

30. Там само.- S. 80.

31. Ульяновський, В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К, 2012. – С. 1027.

32. Там само. – С. 1030.

33. Там само. – С. 1031 – 1041.

34. Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002. – S.123.

35. Тимошенко Л. Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив на релігійні культури Східної Європи: (До 450-річчя видання пам'ятки)// Український археографічний щорічник. – К., 2013. – Вип.. 18. – Т. 21. – С. 203 – 205.

36. Виноградов Г.Л. Символічна роль князя Костянтина Острозького в українській полемічній літературі другої половини XVI – поч. XVII ст. // Матеріали I-III... – Ч.І. – С.45.

37. Голиницьев-Кутузов И.Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). – М., 1963. – С.57.

38. Атаманенко В., Пасічник І. Андрій Римша (біля 1550-після 1595)// Острозькі просвітителі XVI – XXст.- Острог, 2000. – С. 67 – 83.

39. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С. 33.

40. Dworzaczek W.Uwagi o genezie magnaterii// Magnateria polska jako warstwa społeczna.-Toruń,1974.-S.7.

41. Długosz J. Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku (powstanie – rozwój – podziały).-Opole,1997.-S.11.

42. Баранович А.И. К изучению магнатских архивов Украины// Проблемы источниковедения.-1956.-Вып.V.- С.153.